

UOT 1 (091)

(səh. 18-27)

**AZƏRBAYCANDA MİLLİ ŞÜURUNUN FORMALAŞMASINDA
MIRZƏ ŞƏFİ VAZEHİN VƏ QASIM BƏY ZAKİRİN
ƏDƏBİ-BƏDİİ ƏSƏRLƏRİNİN ROLU**

Əhmədli Rafail Ayvaz oğlu
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
ehmedli.rafail@mail.ru

Xülasə. Məqalədə XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda mövcud olan ictimai-siyasi mühitə nəzər salınaraq mütərəqqi poeziyanın ən görkəmli nümayəndələrindən biri M.Ş. Vazehin milli şüurun inkişafı istiqamətində demokratik dünyagörüşlü, dövrünün ədalətsizliklərinə, islam əhkamlarına, din xadimlərinə və ruhanilərə, mollalara, vaizlərə qarşı yazdığı şeirləri təhlil olunur.

Eyni zamanda Azərbaycan xalqının milli şüurunun formalaşması və inkişafında realist satiramızın banisi Qasım bəy Zakirin şeirlərinin mühüm rolu araşdırılaraq onun feodalizm cəmiyyətinin qüsurlarını kəskin tənqid edən, zəhmətkeş xalqın hüquqlarını müdafiə edən şeir, sənət nümunələri tədqiq olunur.

Məqsəd: XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli şüurun formalaşmasında və inkişafında Mirzə Şəfi Vazehin və Qasım bəy Zakirin ədəbi-bədii əsərlərinin rolunu və yerini aydınlaşdırmaq.

Metodologiya: Tarixilik və məntiqilik kontekstində təhlil.

Elmi yenilik: XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda Çar Rusiyasının işğalçılıq siyasətinə baxmayaraq milli şüurun formalaşmasında və inkişafında Mirzə Şəfi Vazehin və Qasım bəy Zakirin əsərlərinin rolunu göstərmək.

Açar sözlər: satira, ruhanilər, din xadimləri, riyakarlıq, saxtakarlıq, sosial ədalətsizlik, hakim təbəqə, zəhmətkeş xalq.

**THE ROLE OF LITERARY AND ARTISTIC
WORKS OF MIRZA SHAFI VAZEH
AND GASIM BEY ZAKIR IN THE FORMATION OF NATIONAL
CONSCIOUSNESS IN AZERBAIJAN**

Rafail Ayvaz oğlu Ahmadli
Doctor of Philosophy, Professor
ehmedli.rafail@mail.ru

Abstract. In the article analyzes the poems written by Mirza Shafi Vazeh one of the most prominent representatives of progressive literary and artistic poetry, against the injustices of his period. Islamic teachings, clerics and preachers in the development of national consciousness, looking at the socio-political environment in Azerbaijan in the first half of the XIX century.

At the same time, are studied the important role of the literary and artistic poems of Gasim bey Zakir, the founder of our realist satire, in the formation and development of the national consciousness of the Azerbaijani people, as well as literary and artistic works that sharply criticize the shortcomings of feudal society and defend the rights of the working people.

Purpose: To clarify the role and place of literary and artistic works of Mirza Shafi Vazeh and Gasim bey Zakir in the formation and development of national consciousness in Azerbaijan in the early XIX century.

Methodology: Analysis in the context of history and logic.

Scientific innovation: Show the role of literary and artistic works of Mirza Shafi Vazeh and Gasim bey Zakir in the formation and development of national consciousness in spite of the occupation policy of Tsarist Russia in Azerbaijan in the first half of the XIX century.

Key words: literary and artistic works, satire, clergy, hypocrisy, forgery, social injustice, the ruling class, hardworking people

РОЛЬ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ МИРЗЫ ШАФИ ВАЗЕХА И ГАСЫМ БЕКА ЗАКИРА В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Рафаил Айваз оглы Ахмедлы

доктор философских наук,

профессор

ehmedli.rafail@mail.ru

Аннотация. В статье анализируются стихи Мирзы Шафи Вазеха одного из виднейших представителей прогрессивной литературно-художественной поэзии. На фоне несправедливости своего времени, доминирования исламского учения, духовенства и проповедников в национальном самосознании, дается взгляд на социально-политическую обстановку в Азербайджане в первой половине XIX века.

В то же время изучается важная роль литературно-художественных поэм Касым-бек Закира, основоположника нашей реалистической сатиры, в формировании и развитии национального самосознания азербайджанского народа, а также анализ литературно-художественных произведений, в которых резко критикуются недостатки феодального общества и отстаиваются права трудящихся.

Цель: Выяснить роль и место литературно-художественных произведений Мирзы Шафи Вазеха и Касым-бек Закира в формировании и развитии национального самосознания в Азербайджане начала XIX века.

Методология: Анализ в контексте истории и логики.

Научная инновация: Показать роль литературно-художественных произведений Мирзы Шафи Вазеха и Касым-бек Закира в формировании и развитии национального самосознания вопреки оккупационной политике царской Россия в Азербайджане в первой половине XIX века.

Ключевые слова: литературно-художественные произведения, сатира, духовенство, лицемерие, подлог, социальная несправедливость, господствующий класс, трудолюбивые люди

Giriş

Azərbaycanda milli şüurun yaranması və tarixi təkamülü milli demokratik ideyaların, siyasi axınların, ədəbi-bədii məfkurənin formalaşması və ədəbi-bədii nəzəri qaynaqlar XIX əsrdə Mirzə Şəfi Vazehin, Qasım bəy Zakirin, və digər ədiblərin fəaliyyətində öz əksini tapmışdır.

Bəllidir ki, hər bir xalqın milli şüurunun formalaşmasında, onun özünü dərk etməsində, tərəqqisində müəyyən ideyalar, xüsusilə, ədəbi-bədii əsərlər əsas rol oynayır. Məhz bu prosesin zəruri ifadəsi kimi yaranan milli şüur, onun gerçəkləşməsinə xidmət edən ideyalar getdikcə milli hərəkətlərin şüurlu cəhətdən istiqamətlənməsinə mühüm təkan vermişdir.

Böyük mütəfəkkir şair **Mirzə Şəfi Vazeh** (1794-1852) XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mütərəqqi şeirinin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Həyatı boyu maddi məhrumiyyətlər içində yaşayan şair ruhanilərin, din xadimlərinin təqibi ilə dolu bir ömür yaşamışdır.

Öz demokratik dünyagörüşü, islam ehkamları, din xadimləri və ruhanilərə, mollalara, vaizlərə qarşı yazdığı şeirləri üstündə “kafir”, “dinsiz” və hətta “allahsız” elan edilən Mirzə Şəfi məcburiyyət qarşısında qalıb doğma Gəncəni tərk edərək 1840-cı ilin əvvəllərində Tiflisə köçməyə məcbur olmuş, burada Mirzə Fətəli Axundzadənin köməkliyi ilə Tiflis Qəza məktəbində müəllim təyin edilmişdi. Burada o, müəllim işləməklə yanaşı, Gəncə ilə əlaqəsini kəsməmiş, Gəncədə yaratdığı “Divani-hikmət” adlı ədəbi məclisini Tiflisdə də yaradaraq fəaliyyətə başlamışdı.

Tiflisdə Mirzə Şəfi Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundzadə, şairlərdən Nəcmi, Nəseh, Şölə, Mirzə Həsən, Molla Abdulla, Hacı Abdulla, Mirzə Yusif Vidadi, Hacı Yusif Qane və digərləri ilə ünsiyyətdə olmuş, onları və hətta o zaman Tiflisdə yaşayan çoxsaylı Avropa alim və şairləri ilə ünsiyyət yaradaraq onların “Divani-hikmət”in üzvləri olmasına nail olmuşdu. Mirzə Şəfinin ədəbi-bədii irsinin taleyində mühüm rol oynayan Almaniyalı Fridrix Bodenshtedt də “Divani-hikmət” məclisində fəal iştirak etmişdi.

Mirzə Şəfi Vazeh bütün dünyada məşhur olan Gəncədə başlayıb Tiflisdə tamamladığı “Mirzə Şəfinin şərqiləri” adlı əsərini Bodenshtedt Almaniya qayıtdıqdan sonra tərcümə edərək 1845-ci ildə özünün “Şərqdə 1001 gün” adlı əsərinə daxil etmiş və 1851-ci ildə dərc etdirdiyi “Mirzə Şəfinin nəğmələri” adlı kitabda öz müəlliminə xitabən yazmışdı: “Qəlbimdə yenə sən canlanırsan, ey Gəncəli ustadım! Sənin yanında əyləşib, nəğmələrini məlahətli səslə dinləmək istəyirəm. Sənin mənə bəxş etdiyin o ətirli çiçəklərdən (Bodenshtedt Mirzə Şəfinin şeir nəğmələrini nəzərdə tutur – R.Ə.) gözəl bir çələng hördüm. Sənə şöhrət, qadınlarımızı sevinc gətirmək üçün qarşıma tökdüyün inciləri sapa düzüb səliqəli bir boyunbağı (müəllif “Mirzə Şəfinin nəğmələri” adlı hazırladığı əsəri nəzərdə tutur – R.Ə.) düzəltdim, ey mənim Gəncəli söz ustadım Mirzə Şəfi!” (2, s.13).

Bodenshtedtin Almaniya tərcümə edib nəşr etdirdiyi “Mirzə Şəfinin nəğmələri” adlı əsərinə sonra Mirzə Şəfinin fəlsəfi məzmun daşıyan ədəbi-bədii lirik şeirləri Qərbi Avropada da müəllifinə böyük şöhrət qazandırmış, az sonra şairin şeirləri ingilis, fransız, İsveç, Norveç, Holland, Danimarka, polyak, çex, və hətta qədim yəhudi (İvrit) dilinə tərcümə olunur. Bu şeirlər Rusiyada da böyük marağa səbəb olur və rus şairi Mixail Larinoviç Mixaylov, V. M. Markov, M. Rams, N. Eyfert və başqaları tərəfindən rus dilinə tərcümə olunur. L. N. Tolstoy bu şeirlərlə tanış olduqdan sonra onlara yüksək qiymət vermişdir (8, s.6).

Mirzə Şəfinin ədəbi-bədii əsərləri əsasən “Axirət dünyası”nın və tərkî dünyalığın inkarına, həyatın gözəlliyi və nəşələrinə çağırış ilə düzlük və doğruluğun və əməyin tərənnümünə həsr edilmişdir. Şairə görə, əsl həyat insanı əhatə edən mühit daim hərəkətdə, dəyişiklikdə, inkişafda olan həyatdır. Onun şeirlərinin bir çoxu ruhanilər, din xadimləri, onların riyakarlığı və cahilliyi əleyhinə və yalanın hökm sürdüyü feodal dünyasının saxtakarlığına həsr edilmişdir.

Öz azadfikirliliyi ilə tanınan şairin şeirlərinin müəyyən qismi sosial ədalətsizliyə, zülm və cəhəllətlə mübarizəyə həsr edilmişdir. O, yazırdı: Riyakarlardan nifrətinə nifrət et, dünyanın güclüləri qarşısında cəsarətli ol, zəifdən alçalmasını tələb etmə. O, Qasım bəy Zakir və Bakıxanovdan fərqli olaraq insanları dünyanın pislilikləri ilə mübarizəyə səsləyir, xalqın bədbəxtlikləri barəsində ah-zar etmək, taledən gileylənmək və Allaha yalvarmağı rədd edir, insanları elm, bilik öyrənməyə səsləyir, ağılın, zəkanın gücünə inanmağı tələq edir və göstərirdi ki, kim ağılla yaşasa, o, həmişə xoşbəxt olar. Şair əsərlərində daha fəal mübarizənin zəruriliyini açıq şəkildə irəli sürürdü.

Mirzə Şəfinin ədəbi-bədii yaradıcılığı Azərbaycanla yanaşı, Şərq-Qərb aləmində də özünə böyük şöhrət qazandırmış, onun poeziyasında klassik şeir ənənələri məharətlə davam etdirilmişdir. Onun şeirlərində klassik İslam ideologiyasına məxsus təsəvvüfi və dini cərəyanların təsiri özünü açıq-aydın göstərməkdədir. Hətta ayrı-ayrı şeirlərində dini təriqətlərin təsiri o qədər güclü olmuşdur ki, çox vaxt onları bir-birindən fərqləndirmək olmur.

Bununla yanaşı, Mirzə Şəfinin şeirlərində əsas diqqət mərkəzində duran insandır – bütün iztirab və sevinci, xoşbəxtlik və bədbəxtliyi, məhəbbət və nifrəti ilə birlikdə bəhs edilən insan. Şairə görə, xoşbəxtlik uzaqda deyil, lakin onu görmək və əldə etmək lazımdır. Fırıldaqcı dindar ruhanilər isə var qüvvələri ilə buna qarşı çıxır, maneçilik törədirlər. Çünki, onlar yaxşı bilirlər ki, xoşbəxtliyə çatan insan onların fırlıqlarını həyata keçirdikləri məscidə ayaq basmaz. Mütəfəkkir göstərirdi ki, xalqın böyük bir hissəsi savadsızdır. Ona görə də, onların gözüni açmaq lazımdır. Xalq ancaq öz bədbəxtliyini anladıqdan sonra bədbəxtlikdən qurtulmaq uğrunda mübarizə apara bilər (9, s.17)

Şair poeziyanın ictimai rolunu unudan, məzmunsuz qafiyəbazlıqla məşğul olan, şeirlərində güldən, bülböldən, hicran və vüsaldan, cənnət və cəhənnəmdən bəhs edən şairləri lağa qoyaraq yazırdı:

“Qulağı oxşayan boş hecalardan,
Min cürə uydurma macəralardan,
Cənnət, Cəhənnəmdən, dənizdən, çaydan,
Güldən və bülböldən, günəşdən, aydan,
Hicrandan, vüsaldan, qəmdən, kədərdən
Min dəfə çeynənmiş qafiyələrdən,

Şeir quraşdırıb mızıldayanlar!
...Şəriniz ürəyi gətirməz coşa,
Qanan kəslər üçün bələdir başa!” (6, s.47).

Şair şeirlərində din xadimlərinin iç üzünü cəsarətlə açıb ifşa edir və üzünü mollalara tutaraq deyir:

Min ev yıxıb, tikirsiniz bir boş minarə,
Ərşə çıxıb, qonaq gedin pərvərdigarə” (6, s.60).

Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi-bədii əsərləri ilə yanaşı yaşadığı dövrdə ən böyük xidmətlərindən biri də onun Mirzə Kazım Bəyin tələbəsi olmuş və o vaxt Tiflis Gimnaziyasının fars dilli müəllimi İvan Qriqoryevlə birlikdə hazırladığı Tatar dilinə (Azərbaycan türkcəsinə – R.Ə.) aid “Müntəxabat”dır.

Bu “Müntəxabat” iki hissədən ibarətdir: Birinci hissə “Polyone ili prostrannoye xrestomatiya Azerbaydjanskoqo nareçiya”, ikinci hissə isə “İzvləçeniya iz prostrannoy xrestomatiya” adlanır. Bəzi tədqiqatçılara görə, bu dərslik “Kitabi-türki” və ya “Müntəxabati-türki”də adlanır. Bunlardan birincisi gimnaziyanın yuxarı, ikincisi isə aşağı sinifləri və qəza məktəbləri üçün tərtib edilmişdir. İkinci hissə isə lüğətlə birlikdə 1855-ci ildə Mirzə Şəfi Vazehin vəfatından sonra İvan Qriqoryev tərəfindən Təbrizdə nəşr olunmuş və uzun müddət gimnaziyanın aşağı siniflərində və qəza məktəblərində Azərbaycan türkcəsinə öyrənmək üçün dərslik kimi istifadə olunmuşdu. Müntəxabat lüğətdən əlavə üç şöbəyə bölünür: Birinci şöbə ərəb və fars mətnlərinin Azərbaycan türkcəsinə tərcümə olunan məqalələrdən, Mirxondun “Rövzətüs-səfa” əsəri əsasında Şərqi ən qədim dövrlərindən başlayaraq İslamiyyətə qədərki dövrü haqqında qısa məlumat verilmiş, ikinci şöbə isə müxtəlif əsərlərdən götürülmüş misallar verilmişdir ki, bunlar da əsas etibarilə “Qarabağnamə”lərdən və “Dərbəndnamə”dən götürülən misallardan ibarətdir. Üçüncü şöbədə çoxlu şeirlər verilmişdir və bunların da əksəriyyəti Füzulinin qəsidələrindən və “Leyli və Məcnun” poeziyasından seçilmiş nümunələrdən ibarətdir. Mirzə Şəfi bu “Müntəxabat”ı ilə Azərbaycan türkcəsində ilk təlim vəsaiti yaratmışdır (8, s.10).

Mirzə Şəfi Vazehin ən böyük xidmətlərindən biri də Azərbaycan xalqına şagirdi Mirzə Fətəli Axundzadə (Axundov) kimi dahi bir şəxsiyyəti bəxş etməsidir. Belə ki, 1830-cu ilin əvvəllərində gənc Mirzə Fətəlini babası Axund Hacı Əliəsgər nəstəliq xəttini öyrənmək üçün Mirzə Şəfinin yanı-

na qoymuş və Həcc ziyarətinə getmişdi. Mirzə Şəfi ilə bağlı böyük mütəfəkkir Axundov öz tərcümeyi-halında yazır: Gəncə məscidinin hücrələrinin birində bu vilayət əhalisindən Mirzə Şəfi adlı birisi yaşayırdı. Bu adam növbənöv elmlərdən başqa, nəstəliq xəttini də çox yaxşı yazırdı. ...Bu hə-mən Mirzə Şəfidir ki, Almaniya məmləkətində onun həyatı və şəirdə malik olduğu fəziləti haqqında məlumat yazılıbdır. Mən atalıgımın (Axund Hacı Ələsgər nəzərdə tutulur – R.Ə. Əslində anası Nənə xanımın əmisi Axund Hacı Ələsgər Mirzə Fətəlini oğulluğa götürmüşdür. Bu haqda ədib öz tərcümeyi halında yazır: “Bu Axund Ələsgər fəzil bir şəxs olub, bütün İslam elmlərindən, istər fars, istərsə də ərəbcə olsun, kamil məlumatı var idi. Məni övladlığa qəbul etdi. Mən xalq arasında Hacı Ələsgərin oğlu kimi tanınmış oldum” – Bax: wikipedia.anarim.az/?q = Mirzə-Fətəli-Axundzadə) buyruğu üzrə hər gün bu şəxsin yanına gedib nəstəliq yazısının məşqini edirdim. Belə ki, get-gedə mənimlə bu möhtərəm şəxsin arasında ülfət və ünsiyyət hasil oldu. Bir gün bu möhtərəm şəxs mən-dən soruşdu: “Fətəli, elmləri təhsil etməkdə məqsədin nədir?” Cavab verdim ki, ruhani olmaq istəyirəm. O, dedi: “Sən də onlar kimi riyakar və şarlatanı olmaq istəyirsən? Təəccüb və heyrət etdim ki, bu nə sözdür? Mirzə Şəfi mənim halıma baxıb dedi: “Fətəli, öz həyatını bu qaragüruhun içərisində puç etmə, başqa bir məşğuliyyət qəbul et!” Onun ruhaniliyə nifrət etməsinin səbəbini soruşduq-da, o günə qədər mənim üçün örtülü qalan mətləbləri açmağa başladı. Atalıgımın Həccdən qayıtma-sına qədər Mirzə Şəfi bütün mətalibi-irfaniyyəni (irfanın mətləblərini – R.Ə.) mənə təlqin etdi (bey-nimə yeritdi – R.Ə.) gözümün qabağından qəflət pərdəsini qaldırdı (1).

Mirzə Şəfi Vazeh öz ədəbi-bədii əsərləri və şəxsi fəaliyyəti ilə XIX əsr Azərbaycan xalqının milli şüurunun formalaşmasında müstəsna rol oynamış, onun ideyaları o dövrdəki ziyalılar arasında geniş yayılmış, özündən sonra Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani və digər ədib və mütəfəkkirlərimiz tərəfindən davam və inkişaf etdirilmişdi.

XIX əsrin birinci yarısında Quzey Azərbaycan xalqının milli şüurunun formalaşması və inkişafında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, realist satiramızın banisi **Qasım bəy Zakirin** şeirlərinin və satiralarının mühüm rolu olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil edən Zakir satiraları feodalizm cəmiyyətinin qüsurlarını kəskin tənqid atəşinə tutan, zəhmətkeş xalqın hüquqlarını müdafiə edən ədəbi-bədii sənət nümunələridir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ən yaxşı cəhətlərini özünəməxsus lirik və satirik üslubda davam və inkişaf etdirərək qüdrətli söz ustası kimi şöhrət qazanan Qasım bəy Zakir Azərbaycan bədii dilini yeni mərhələyə qaldıraraq formaca bitkin, məzmunca dolğun qoşmaları, gəraylıları və xüsusilə satirik şeirləri ilə dövrünün şairlərindən fərqlənmiş ustad bir sənətkar kimi xalqın rəğbətini qazanmışdı.

XIX əsrin birinci yarısına məxsus Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin əsas xüsusiyyətləri, səciyyəvi cəhətləri, poetik deyim tərz şairin yaradıcılığında parlaq şəkildə öz əksini tapmışdır. Qasım bəy Zakirin aşiqanə şeirlərini, xüsusilə, qoşma, gəraylı, bayatı və təcislərində şifahi xalq poeziyası ənənələri özünü bariz şəkildə göstərir. Şairin “Gəlsin”, “Durnalar”, “Ağlaram”, “Ay mədəd”, “Öyrənib” və s. bu kimi qoşmalarını aşiq şeirindən ayırmaq mümkün deyil:

“Badi səba! Söylə mənim yarıma;
Gözəllər çıxıbdır seyrənə gəlsin!
Təğafül etməsin işrət çağıdır,
İçilir hər yerdə peymanə gəlsin!
...Sürmə çəksin gözlərinə, qaşına,
Gündə yüz yol mən dolanım başına.
Zakir tək yanmağa eşq atəşinə,
Cürəti var isə pərvanə gəlsin!” (4, s.165).

Bir çox qoşmalarında süjetli lirikanın ən gözəl nümunələrini yaradan şairin bu şeirləri təkcə ifadə və üslub tərzilə deyil, həyata, yaşayışa, eşq və məhəbbətə münasibət baxımından da aşiq şeirinə bənzədiyindən tezliklə xalq arasında yayılmış, dillər əzbəri olmuşdu:

“Bir saat havada qanad saxlayın,
Nizam ilə gedən qoşa durnalar!
Qatarlanıb nə diyardan gəlibsiz,
Qaqqıl-daşa-qaqqıl-daşa, durnalar?”

...Zakirəm, od tutub, alışdı cigər,
Var isə canandan sizdə bir xəbər,
Təğafül etməyin, Allahı sevər,
Dönməsin bağrınız daşa, durnalar! (4, s.168).

Şairin “Durnalar” şeiri həm də ictimai məzmun daşıyır. Belə ki, şair bu qoşmasını Bakıda sürgündə olarkən yazmışdır. Doğma yurd-yuvasından ayrı düşmüş, daim nəzarət altında gün keçirən şair dər-dini durnalara söyləyir, onlardan imdad diləyir və yaşadığı dövrü tənqid edir.

Zakirin gəraylıları da qoşmaları kimi ruh və məzmun baxımından da şifahi xalq ədəbiyyatına o qədər yaxındır ki, bunlarda Zakirin adı çəkilməsə onları xalq yaradıcılıq nümunələrindən ayırmaq mümkün olmaz:

“Bilməm nəcin ölməyirəm
Bərkiyibdir üzüm sənsiz,
Həqq bilir ki, öz işimə
Təəccübəm özüm sənsiz

...Zakirəm, çəkirəm əfğan,
Bülbül kimi şəbi-hicran,
Əli qoynunda, sərgərdan
Nə vaxtdən gəzim sənsiz?!” (4, s.238-239).

və ya

Yox olub Zakirin varı,
Günbəgün artar azarı;
Xəbərdar eyləyin yarı,
Ey Allahı sevən, məndən (4, s.245).

Bəzi tədqiqatçılar Zakirin gəraylılarından bəhs edərkən göstərirlər ki, Zakir bəzi gəraylılarında lirik qəhrəmanın (yəni Zakir özünün – R.Ə.) eşqinin şiddətini bildirmək üçün qışla yazı qarşılaşdırır; yaz fəslində təbiətin və canlıların şad-xürrəm olduqları bir vaxtda “aşıqın” (Zakirin R.Ə.) dər-dinə çarə tapılmazlığını, onun yara həsrət qaldığını, hər yerdə baharın hökm sürdüyünü, yalnız aşıqın məhəbbətlə dolu ürəyində hələ də qış olduğunu söyləyir (5, s.8).

Şair: “Keçdi növbəti zəmistən,
Yenə fəsl-i bahar oldu.
Əndəlibi-binəvanın
Sənəti ahu-zar oldu.
Yatan hamı bidar oldu.
...Əlac oldu hər bimarə,

Tapıldı dərdinə çarə.
Elə həsrət qalan yarə,
Zakiri-dil fikar oldu”-
deyərək, onun üçün hələ də
qış olduğunu söyləyir (4, s.241).

Ailəyə, həyat məişətinə və münasibətində gözəllik axtaran şairin lirik qəhrəmanı yüksək, saf duyğularla yaşayır, gözəlliyə pərəstiş edir. Şair şeirlərində göstərir ki, bədniyyət, qədərbilməz, bi-hörmət gözəllər çoxdur, lakin onların qiyməti bir qara qəpiyə də dəyməz. Məhəbbət şeirlərinə daha çox daxili mənəvi çalar, vəfa və saflıq duyğuları, zərif kədər və ayrılır hüznü aşılamaqla şair öz yaxın sələfi olan Vaqifin lirikasını məzmun və ideyaca irəli aparmış, Vaqifin zahiri gözəllik stixiyasına Füzuli ədəsi daxil edir. Budur, Zakirin Vaqif gözəlindən fərqi (3, s.204).

Şairə görə, gözəldə aşağıdakı sifətlərin olması vacibdir:

“Bu dövrü-fanidə beş gün kişinin
Bir yaxşı, vəfalı yarı gərəkdir.
Aralığa rəqib girə bilməyə,
Bir-birinə etibarı gərəkdir.

...Cahillik zamanı keçibdir əgər,
Genə yüz naxələf oğlana dəyər.
Yetirə Zakiri tarı, gərəkdir (4, s.169-170).

Zakirin şeirlərini təhlil edən tədqiqatçılar göstərir ki, Zakir aşiq şeirinə uyğun bir tərzdə gözəl öz münasibətini incə hisslərlə bildirməklə kifayətlənməmiş, Vaqifin qoşmalarından fərqli olaraq həm də özünün dövrdən şikayətçi əhval-ruhiyyəsini də ifadə etmişdi. Şairin “Gözüm yolda qaldı, könül intizar”, “Dost yolu bağlandı, ümid kəsildi”, “Dərdbilməzlər qınar məni, heç deməz”, “Qadir Allah səbəb sala araya”, “Dost yolunda cəfa çəkdim, can üzdüm”, “Nə müddətdi iştiağın çəkirdim”, “Fələk səndə nə adətdir?”, “Nə müddətdir, dost yolları” və s. misraları ilə başlayan qoşma və gəraylıları məhəbbət mövzusunda yazılmış olsa da onların çoxu ictimai məzmun daşıyır (5, s.7-8).

Bu şeirlərdə şair “çərxin sitəmindən, dövrün zülmündən”, “zalim fələyin qana susamasından”, “hərzə taleyin ədavətindən” şikayət edir:

“Nə müddətdi iştiağın çəkirdim,
Şükür həqqə, pərizadə gedirəm.
Çərxin sitəmindən, dövrün zülmündən,
Gözəllər şahına dada gedirəm” (4, s.209).

Şairin ayrılıq və qərqlik kədərini ifadə edən şeirlərində də bu və ya digər dərəcədə ictimai kədər vardır. Zakir bir çox şeirlərini şifahi xalq ədəbiyyatında tez-tez rastlanan fələyə müraciət formasında yazmışdı. İstər şifahi xalq ədəbiyyatımızda, istərsə də klassik şeirimizdə olduğu kimi Zakir poeziyasında da “fələk” məfhumu altında haqsızlıqlarla dolu olan bir dövr nəzərdə tutulmuşdur.

“Fələk, səndə nə adətdir
Ayırmaq yarı yarından,
Məgər həzər etməzmişən,
Aşıqın ahu-zarından?” (4, s.249).

Qasım bəy Zakir heca vəznində sadə xalq dilində yazdığı qoşmaları, gəraylıları, bayatıları və satirik şeirləri ilə XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni, realist meyllərin qüvvətlənməsində mühüm rol oynamaqla yanaşı, Azərbaycan xalqının milli şüurunun formalaşmasında da əsaslı rol oynamışdır.

Bütün bunlarla yanaşı şair klassik şeir üslubuna, əsrlərdən bəri davam edən qəzəl, mükəmməs, müstəzad kimi bədii formalarda da öz qələmini sınamışdı. Onun klassik Azərbaycan və Şərq şairlərinin əsərlərini mükəmməl bilməsi, yeri gəldikcə, Xaqani, Nizami, Cami, Hafiz və Füzuli kimi sənətkarların adlarını hörmətlə yad etməsi, onların əsərlərini yüksək qiymətləndirməsi, ustad saydığı şairlərə nəzirələr yazması bunu bir daha təsdiq edir.

Şairin klassik üslubda yazdığı şeirlərin əsas mövzusu eşq, məhəbbət olsa da, onlarda da satiralarında olduğu kimi, dövrədən, məişət ağırlıqlarından və qocalıqdan şikayətləri müəyyən dərəcədə öz əksini tapmış olsa da o, dünyagörmüş bir qoca şair kimi gənclərə nəsihət verib yol göstərir, gəncləri ağıllı, təmkinli, təmiz əxlaqlı olmağa çağırır, onlara namuslu yaşamağı, zəhmətə alışmağı məsləhət görürdü.

Öz ilhamını yaşadığı həyatdan, doğrulub böyüdüüyü milli zəmindən və gördüyü, tanıdığı insanlardan olan şairin şeirləri ilə XIX əsrin birinci yarısındakı Azərbaycan həyatının bir çox cəhətlərini öyrənməyə, insanlarda incə zövqün, qabaqcıl dünyagörüşün və gözəl hissələrin tərbiyə olunmasına xidmət edir.

Həyatın ictimai ziddiyyətlərinə, vacib məsələlərinə həsr etdiyi şeirlərində Zakirin dərdi, kədəri xalq dərdi, el kədəri idi. Onun şeirlərində ictimai kədər, ədalətsiz cəmiyyətdən narazılıq hissi çox qüvvətlidir. Şair feodal-patriarxal münasibətlərin hökm sürdüyü cəmiyyəti, çürüməyə başlayan qayda-qanunları, istismarçı təbəqələrin əxlaq və rəftarını, ümumilikdə həyatda gördüyü bütün nöqsanları çəkinmədən, cəsarətlə ifşa etmişdi. Şairin şeirləri ictimai haqsızlığa qarşı xalq şüurunda güclənən etirazlardan, xalq təfəkkürünün realist məzmunundan qidalanmış, mənsub olduğu bəylik dünyagörüşündən asılı olmayaraq ictimai ədalətsizliklərə qarşı çıxmışdır.

Zakirin ədəbi-bədii irsinin müəyyən bir hissəsini də onun mənzum hekayələri, təmsilləri, məişət şeirləri və mənzum məktubları təşkil edir. Şair açıq söyləyə bilmədiyi bir çox cəsarətli fikirləri mənzum hekayələri və təmsilləri ilə dolaylı yolla xalqa çatdırmışdı. Realist mahiyyətdə olan bu mənzum hekayə və təmsilləri tədqiqatçılar mövzularına görə iki qrupa bölmüşlər. Birinci qrupa feodal əxlaq normalarını, din nümayəndələrini ifşa edən “Əxlaqsız qazi”, “Xalqa vəz deyən, özü fəsqü fücürdan çıxan biəməl alim” və s. kimi mənzum hekayələrini, ikinci qrupa isə sevgi, evlənmək, ailə qadın hüququna həsr etdiyi “Zövcə-axər”, “Qoca kişi və cavan arvad” və s. kimi məişət məsələlərini əhatə edən mənzum hekayələrini aid etmişlər (5, s.15).

“Xalqa vəz deyən özü fəsqü fücürdan çıxan biəməl alim” adlı mənzum hekayəsində şair xalqı zahirən xoşsima, daxilən isə pozğun molla ilə tanış edir. Bu molla avam camaata özünü təmiz adam kimi göstərərək namussuz həyat sürənlərin, başqasının arvadına, qız-gəlininə pis gözlə baxanların “cəhənnəmlik” olduqlarını söylədiyi halda, özü min cür çirkin işlərlə məşğul olur, xalqa haram saydığı şeyləri “halva-çörək kimi yeyir”. Hekayənin sonunda şair fikrini ümumiləşdirərək yazır:

“Nəhayət, bir parə mollayı-biar
Düşən yerdə dini dünyayə satar” (4, s.15).

Əgər şair “Əxlaqsız qazi” hekayəsində qazilərin və onun kimilərin gecə yarıya qədər əməklə, əkin-biçinlə məşğul olan zəhmətkeş xalqın başına açdıqları cürbəcür oyunları, onların pozğunluğunu tənqid edirsə, “Həyasız dərviş” hekayəsində özünü “müqəddəs” kimi göstərən, əslində isə “bihəya” olan dərvişin əxlaqsızlığını başa düşən ismətli gəlinin “qəzəbinin cuşa gəldiyini” qeyd edir və göstərir ki:

“Bir dərvişi-biismətü-bihəya,
Mübtəlayi-şəhvət, talibi-zina
Dağın damənindən keçərkən nagh
Ol birini səfid, dərüni siyah
..Ta ki, gördü məhvəş şol büləcəbi,
Cuşə gəldi dər-dəm qəhrü-qəzəbi.
...Övrətin əksəri olur mərdanə,
Rugüşadə gedər getsə hər yanə...” (4, s.156, 158).

Yaşadığı cəmiyyətdəki qanunsuzluq və hərc-mərcliyə qarşı çıxan şair, sevgi, evlənmək, ailə qurmaq kimi həyatı məsələlərə həssas yanaşmış “Qoca kişi və cavan arvad” adlı mənzum hekayəsində yaşca bir-birindən çox fərqlənən ər və arvadın faciəvi həyatını təsvir edərək göstərmişdi ki, bu vəziyyət adətən dövlətli ailələrdəki başıpozuqluqdan başlayır. Şairə görə, ailədə öz yaşayışını qura bilməyənlər xalq üçün də heç bir xeyirli iş görə bilməz. Ona görə də şairin mənzum hekayələrindəki müsbət surətlər əsasən yoxsul təbəqələrin və sənətkar zümrələrin nümayəndələridir. “Əmirzadəyi-məşuq və cavan aşiq” və “Zövcü-axər” mənzum hekayələrində olduğu kimi:

“Var idi bir lətif əmirzadə,
Xanımanı nəzdik Şətti-Bağdadə.
Əhli-Kərəm idi, sahib-nan idi,
Öz boyuna sultan idi, xan idi.
...Zövrəti-tufandır eşqi məcazi,
Gəl gör həqiqətin nədir ecazi” (4, s.125,126,127,129).

Q.Zakir digər şeirləri və mənzum hekayələrində olduğu kimi, təmsillərində də haqsızlıqlara tənqidi münasibət bildirmiş, zəhmətkeş xalqın mənafeyini və onun əsrlərdən bəri davam edən yaxşı ənənələrini müdafiə etmiş, qoşma və gəraylılarındakı kimi şifahi xalq ədəbiyyatının zənginliyindən öz məfkurəsinə uyğun şəkildə istifadə etmişdir. Şairin təmsilləri də ictimai ədalətsizliyə, hakim təbəqələrə kəskin tənqidi münasibəti əks etdirməklə yanaşı, zəhmətkeş xalqa rəğbət və məhəbbət ifadə olunmuş, zalımlara nifrət, məzlumlara hörmət hissi aşılarmışdı.

Şairin “Tülkü və qurd”, “İlan, dəvə, tısağa”, “Dəvə və eşşək” və s. kimi təmsilləri əsasən əxlaqi-tərbiyəvi xarakter daşıyıb, yoldaşlıqda vəfalı olmaq, ağıllı nəsihət və məsləhətlərə əməl etmək, zəhmətlə dolanmaq və s. kimi yüksək insani keyfiyyətlər təbliğ edilir, yaltaqlıq, xəyanət, hiylə və s. kimi murdar xasiyyətlər tənqid atəsinə tutulur (4, s.98-121).

XIX əsr “Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafında mühüm xidmət göstərən sənətkarlardan biri və birincisi də məhz Qasım bəy Zakir olmuşdur. Şair, şeirin dil, üslub məsələlərinə yaradıcı bir sənətkar kimi yanaşmış, sənətin xalqa xidmət etmə vəzifəsini ön planda tutmuşdu. Şifahi xalq yaradıcılığına, xalq dilinin zənginliklərinə dərinlən bələd olan və bu dili qoşma, gəraylı, təniz və bayatılarında məharətlə işlədən şair öz fikirlərini həqiqətin poetik dili ilə söyləmiş, əsrlər boyu çeynənmiş qafiyələrdən yapısan, vüsaldan, cənnət və cəhənnəmdən yazan müasirlərini həqiqi, xalqa xidmət edən el şairlərindən ayıraraq onları kəskin tənqid atəsinə tutmuşdu. Şairin yaradıcılığını və xüsusilə onun dilini yüksək qiymətləndirən müasiri Mirzə Fətəli Axundzadə yazır: “Mən əyyami-səyahətimdə Səfheyi Qarabağda... Qasım bəy Sarıcaluyi Cavanşirə düşər oldum ki, əhli türk dilində onun mənzumatı mənim heyrətimə bais oldu. Ondan ötrü ki, dediyim (və zikr etdiyim – R.Ə.) şərt ziyadə onun mənzumatında tapıldı. Mənim əqidəmə görə, tarixi-hicrdən indiyədək Türk arasında şeir münhəsirdir, məhz bu iki şəxsə (Vaqif və Zakir nəzərdə tutulur – R.Ə.). Və də bir Məsihə var imiş, xəyalatı az tapılar” (7, s.211).

Zakirin əsərlərinin dilindən bəhs edən tədqiqatçılardan Kamran Məmmədov yazır: “Zakir dilinin lüğət tərkibinin əsasını zəngin və rəngarəng xalq dilindən alınmış sözlər təşkil edir. O, Azərbaycan dilinin ən gözəl xüsusiyyətlərindən, incəliklərindən, dildə olan məsəllərdən, idiomatik ifadələrdən bacarıqla istifadə etmişdir. Şeirlərinin dili canlı danışiq dilinə o qədər yaxındır ki, bu şeirlərdən bir çoxunu xalq dilində şairanə məzmun daşıyan müsahibədən, həsb-haldan seçmək çətindir” (5, s.17).

Ümumiyyətlə, XIX əsrin milli şüurun formalaşmasında sosial intibahın oyanması, milli satiranın yaranması və milli dilin büllurlaşması məhz Qasım bəy Zakirə məxsusdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan EA yanında Respublika Əlyazmalar Fondu, inv. № 490.
2. Bayramov Akif. “Fridrix Bodēştēdtin Mirzē Şəfi Vazeh haqqında xatirələri”, Gəncə, 2014.
3. Qarayev Yaşar. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər, Bakı, “Elm”, 2002.
4. Qasım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri, “Avrasiya Pres”, Bakı, 2005, səh. 165.
5. Məmmədov Kamran. Ön söz, Qasım bəy Zakir, Seçilmiş əsərləri, “Avrasiya Pres”, Bakı, 2005.
6. Mirzə Şəfi Vazeh. Nəğmələr, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2004, səh. 47.
7. Mirzə Fətəli Axundov. Əsərləri, II cild, Bakı, 1951, səh. 211.
8. Yusifov Mübariz. Mirzə Şəfi Vazeh – 220, Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, səh. 6.
9. Orucov Zahid. Mirzə Şəfi Vazeh. Mirzə Şəfi Vazeh, Nəğmələr, “Şərq-Qərb” Bakı, 2004.

Rəyçi:

Göndərilib: 11.05.2022

fəl. üzrə fəl. dok.F.Ələkbərli

Qəbul edilib: 27.05.2022